

Marko Snoj

Znanstvenoraziskovalni center SAZU v Ljubljani

DVE ETIMOLOGIJI

Slovansko *porǎ »življenjska doba, čas«

Dosedanje mnenje o izvoru tega leksema, ki v sodobnih vzhodnih in delno zahodnih slov. jeziki pomeni »(pravi) čas, doba« je očitno le zasilno. Imajo ga namreč za abstraktum ženskega spola iz glagola *peřti, *pъrǫ.¹ Na prvi pogled je tvorba takšnega abstrakta zelo verjetna, vendar se ob podrobnejšem pretresu psl. leksema izkaže ta etimologija za skoraj nemogočo.

Akcent je bil v psl. nominativu nedvomno na končnici, za kar priča rus. *porá*, v akuzativu pa na korenskem vokalu, psl. *pъrǫ > rus. *póru*. Slednji sklon je botroval tudi akcentu v bolg. *póra*, prim. paralelno razmerje v rus. nom. *rudá*, akz. *rúdu* : bolg. *rúda*. Če domnevamo tvorbo iz psl. *peřti *pъrǫ k lit. *spirti*, *spiriù* »nasprotovati«, vzh. lit. *pérti*, *periù* »udarjati«, staroind. *sphuráti* »brcne, stopi«, bi morala biti psl. *norá* »jama, kotanja« iz *neřti, *nъrǫ k lit. *nirti* (*nyrù*), *nérti*, *neriù* »potopiti, potapljati se« paralelna tvorba in tudi akcent-sko identična z obravnavano *porǎ. Tega pa zaradi rus. akz. *norú*, ki nedvomno odraža akcent v psl. na končnici, ni mogoče domnevati. Stara etimologija tako iz akcentoloških razlogov ni upravičena. Dosedanje izvajanje psl. leksema pa ima še eno šibko točko, to je njena semantična plat. V juž. slov. glagol *peřti ni ohranjen kot simpleks, temveč samo v različnih prefiksalskih zvezah. Zgoraj navedeno sorodstvo tega glagola, vzh. in zah. slov. pomeni refleksa glagola *peřti (rus. »upirati se, stiskati«, ukr. »tiščati«, polj. »pritiscati, siliti«) in abstrakcija pomena iz juž. slov. kompozit pa narekujejo pomen slov. glagolu, ki je mogel obstajati samo v pomenu »stiskati, pritiscati, odrivati«. Abstraktum ženskega spola bi tako moral pomeniti »pritisak, odrievanje, prisila«. Takšen pomen pa, kakor je razvidno iz spodaj navedenega baltoslov. primerjalnega gradiva, ni mogel biti izvoren in se mu nekatere stranske veje pomenskih prehodov v slov. jeziki samo približujejo. Stara etimologija tako temelji na šibki semantični osnovi.

V csl. je leksem *pora* zabeležen v pomenu »vis, violentia«,² v rus. in ukr. pomeni *porá* »pravi čas«, v polj. *pora* in belorus. *pará* se je v knjižnem jeziku do danes razvil še abstraktnejši pojem »čas«, vendar je leksem v obeh jezikih poznan tudi s pomenom »pravi čas, priložnost«. Kašub. *pora* pomeni »situacija, v kateri se kdo znajde«, iz frazeologema *jic do swojej poré* »prihajati k moči (po bolezni)«³ pa je možno sklepati na pomen, podoben tistemu, ki je izpričan v csl. V bolg. poznajo *póra* v pomenu »(življenjska) doba«, v mak. pa *pora* pomeni »generacija«, npr. *od našata pora* »iz naše generacije«. Zlasti v sev. slov. jeziki je iz psl. *porǎ izpeljana velika množica adverbov, prim. rus. *vporu* »o pravem času, prav«, tudi »včasih«, belorus. *paróju* »včasih, o pravem času« in sintagem, prim. rus. *do sich por*, polj. *do tej pory* »doslej« idr. Po Maretičevem mnenju⁴ sodi sem tudi sbh. *u ovaj pár* »zdaj«, kar pa se zaradi fonetične strukture zdi malo verjetno.

Od slov. *porǎ že zaradi csl. in kašub. pomenov ni mogoče ločiti rus. *pornyj*, *pornój* »močan, čvrst, zdrav«, *poritъ* »debeliti se, uspevati«, *poritъsja* »uspevati, po sreči iti«, sbh. *opòraviti se* »pridobivati na moči (po bolezni)«, gluš. *porac*, dluž. *póras*, češ. *porati se* »delati«, polj.

¹ Vasmer, REW II, 406 sl.

² Miklošič, EW, 258.

³ Sychta, SGK IV, 139.

⁴ Skok, ERHSJ II, 604, navaja še druge možnosti razlage.

porać się, iter. *parać się* »zabavati se s čim«, rus. dial. *pórat'sja* »truditi se«, kakor je ugotovil že Miklošič.² Sln. adj. *póren* »prost« > »prazen, pust«⁵ je pomensko zelo blizu polj. glagoloma, zabava je namreč vedno dejavnost prostega časa.

Iz celotnega slov. gradiva je najverjetnejša rekonstrukcija primarne besede psl. **porá* v pomenu »učinkovitost, uspeh, aktivnost«, kar je substantivizirani nominativ plur. neutr. adjektiva baltoslov. *(*s*)*pará-* »močan, uspešen, aktiven« < indoevr. *(*s*)*pə-ró-*, to je adj. s sufiksom *-*ro-*,⁶ tvorjen iz baze *(*s*)*peH-* »uspevati, debeliti se, po sreči iti«.⁷ Ta indoevr. adj. je sicer gotovo že prajezične starosti, prim. staroind. *sphirá-* »debel, rejen«, slov. **spörŕ* »uber, parcus«,⁸ lat. *prosperus* »uspešen, hiter«, vendar ni žal nikjer drugje izpričan brez *s* mobile. Edina oblika brez tega vzglasnega elementa je znana v arm. *phartham* »obilen, bogat«. Dva substantivizirana adjektiva, moškega in ženskega spola, ki v vseh pogledih ustrežata slov. besedni družini in ki prav tako vsebujeta ta vzglasni element, ki dolgo časa ni imel fonematske vrednosti, sta znana v let. *spars, spara* »energija, zagon«.⁹

Iz primerjalnega slov. gradiva je dalje razvidno, da je leksem **porá* sorazmerno pozno prešel v območje časovnih oznak. Najverjetnejši se zdijo naslednji pomenski prehodi. Indoevr. *(*s*)*pə-ró-* »rejen, uspešen« > »močan, izdaten, aktiven« > baltoslov. *(*s*) *pará-* »življenjska moč, močan, energija, energičen, aktivnost, aktiven« > slov. **spörŕ* »močan, trajen«, **porŕŕŕ* »močan, čvrst, zdrav« in **porá* (*vermena*) »obdobje človekove aktivnosti v življenju« (mak.) > »življenjska doba« (bolg.) > »(pravi) čas« (vzh., delno zah. slov.). Odveč bi bilo tu naštetati semantične paralele za vsako fazo razvoja posebej. Tudi večina, tu neupoštevanih stranskih vej tega razvoja je razumljiva brez dodatnih pojasnil. V slov. govori za prvotni adj. belorus. *paróju* »včasih, o pravem času« < **poro-jŕ*, kar more biti samo instr. sing. fem. določne oblike adj. Tudi akcentuacija psl. **porá* kaže na prehod v a-jevsko sklanjatev iz prvotnega nom. plur. neutr., prim. **noǵá* (rus. *nogá*, sbh. *nōga*, lit. *nagà*), akz. **nōǵŕ* (rus. *nógu*, sbh. *nōgu*, lit. *nāgŕ*) iz nom. plur. neutr. **noga* k nom. sing. **nōǵŕ* (sbh. *nōgoŕ*, sbh. *nōkat*), gen. **nōǵŕ*'a (rus. *nōgtja*, sbh. *nōkata*) kakor **porá*, akz. **porŕ* iz *(*s*)*porá* k sbh. *spör*, gen. *spora* »dolgo časa trajajoč, počasen«.¹⁰ Slednji adj. predstavlja tudi enega izmed mostov v pomenih med obema, v tem članku predstavljenima in po izvoru enačenima besednima družinama.

Na prvi pogled je pomenski prehod »življenjska moč, energija, aktivnost« proti časovnim oznakam nekakšen salto mortale, zato naj ga podkrepi semantična paralela. V slov. jezikih je refleks za psl. **věkrŕ* večinoma izpričan v pomenu »neko časovno obdobje«, npr. csl. *věkrŕ* »aevum«, sbh. *vŕjek* »življenjska doba«. Relikti, ki govorijo za prvotno drugačni pomen, so navedeni spodaj. Po splošno priznanem mnenju je treba to psl. besedo izvajati iz indoevr. **woiko-*, **woikā* »življenjska moč«, prim. germ. **waigō* »moč« (< **woikā*) v stvisnem. *weigan*, stagl. *wāēgan* »nadlegovati, mučiti«, v e-jevski stopnji stnord. *wīg*, stvisnem. *wīc, wīg* »boj«, v ničti stopnji lat. *vinco, -ere* »zmagati« > **ui-n-k-ō*.¹¹

Pomenska razvoja baltoslov. **va/eika-* in *(*s*)*para-* v balt. in slov. jezikih sta si v marsičem paralelna. Tako let. *spars, spara* »energija, zagon« ustreza indoevr. **woikā* »življenjska

⁵ Bezljaj, Radovi ANU BiH XXXV, 98.

⁶ O tovrstnih adj. npr. Brugmann, Grundriss II/1, 347.

⁷ Pokorny, IEW, 983, navaja pod bazo **sp(h)ē-* bogato gradivo. Najzanimivejši primeri za zgornjo trditev so lit. *spėkā*, let. *spėks* »moč«, lit. *spėti*, let. *spēt* »utegniti, imeti čas, biti sposoben«, lit. *spėmė* »hitrost«, *spōwan* »uspevati«, staroind. *sphāyate* »debeliti se, postajati močan« in seveda slov. **spėti* »uspevati«.

⁸ Pokorny, loc. cit.

⁹ Endzelin pri Müllenbach-Endzelinu, Lettisch-deutsches Wörterbuch III, 985 sl., primerja let. *spara, spars* z lit. *spāras* »podpora«, let. *spert* »brcniti«, vendar je slov. leksem pomensko mnogo bliže in je nova primerjava fonetično prav tako brezhibna.

¹⁰ Etimologija psl. leksema **noǵá* pri Vasmerju, REW II, 224; Pokornyju, IEW, 780; Bezljaju, ESSJ II, 226.

¹¹ Pokorny, IEW, 1128 sl.; Bezljaj, JIS XXIX, 118 sl.

moč«, gluž. *porać*, dluž. *póraś*, rus. dial. *pórat'sja* »tudit se«, sln. *napóren* »utrudljiv, težaven«¹² idr. pomensko popolnoma ustreza lit. *veikti* »delati, delaven biti, moči, tudit se«, sbh. *opóraviti se*, kašub. *jic do swojej porė* »okrevati« ustreza star. sln. *k veku perpraviti* »ohiviti, wider erquicken oder ergetzen, wider erlaben« (Megiser), rus. dial. *pornoj, pornyj* »močan, čvrst« je pomensko enak sln. dial. *večan* (Ribnica),¹³ ukr. *spórnyj* »hiter« pa ustreza lit. *véikus* »hiter, živahen« itd.

Delno je v balt. takšne pomene razvil tudi primarni glagol lit. *spėti, spėju*, ki poleg ostalega pomeni tudi »imeti čas, utegniti« in izpeljanke iz njega, npr. lit. *spėtà* »prosti, pravi čas«, *nस्पėtas* »nepravi čas, pomanjkanje časa«. V slov. so primeri kakor rus. *pospėť* »priti o pravem času« redki in verjetno kasneje razviti iz primarnega glagola **spėti* ali denominativa **spėšiti*.

Slovansko **s(ь)parā* »špranja, razpoka« in **poŕti* »trgati«

Kljub dejstvu, da je bil slovanski leksem **s(ь)parā* etimološko nezadovoljivo rešen, saj niso bile znane niti vse pomembnejše vzporednice v slov. jezikih, kaj šele trdno indoevr. sorodstvo, mu slovanski etimologi niso posvečali zaslužene pozornosti. Prvi, ki je svoje-mu času primerno nameraval rešiti problem, je bil Fran Levstik, ki je menil, da je sln. *šprānja* prevzeto iz srvisnem. *spranz*,¹⁴ kar je poleg v pomenu »špranja« izpričano še v množici drugih pomenov.¹⁵ Germanski leksem je treba izvajati iz stvisnem. *spranz* »špranja, reža« in primerjati s sev. agl. *sprent* »počiti« k ide. bazi **sp(h)rend(h)-* »zganiti se idr.«.¹⁶ Ker v juž. nem. dialektih ni mogoče zaslediti leksema s podobno fonetično strukturo in pomenom, je za sln. *šprānja* to prisiljena in malo verjetna razlaga, ki ni našla svojega mesta v nobenem resnejšem etimološkem izdelku. Gre za slučajno podobnost dveh besed v dveh sosednjih jezikih, kakršnih v Evropi kar mrgoli. Danes verjetno ne bi nikomur prišlo več na misel izvajati splošnoslov. leksema **byrlogъ*/⁴*byrlogъ* iz nem. *Bärenloch*.

Drugi, ki je poskušal rešiti omenjeni problem, je bil Alexander Brückner. V svojem etimološkem slovarju izvaja polj. *szpara*, v 16. stol. *spar*, češ. *spára* »špranja« iz psl. **čьparogъ* »krepelj« in domneva vmesni pomen »na vrstico privezan ptič za vabo«. Pri tem se opira na frazeologem *na sparze siedzeć* »biti na vidiku«,¹⁷ kateremu je gotovo botroval homonim *spar, wspar* »ptič za vabo«. Polj. *s(z)par(a)* v pomenu »špranja« pa ni mogoče izpeljevati iz tega specifično ptičarskega termina.¹⁸ Avtor prvega poljskega etimološkega slovarja je torej zagrešil pogostno napako, pomešal je dva homonima. Ob upoštevanju slovenskega ustreznega leksema pa postane takšno razlaganje ne samo fantastično, ampak tudi nevdržno.

Tehtneje je na problem gledal Machek. Po njegovem mnenju je treba češ. *spára*, dial. *špár, špara* »špranja« (val.), *špára* »parkelj pri dvoprstih kopitarjih«, *ušparinkovat' zed* »zamašiti špranjo v zidu z mahom«, izvajati iz *špárat'* »pihati« (k **para* »vapor«(?)).¹⁹ Najprej je opazno, da je tudi Machek pomešal oba homonima. Češ. *špára* »parkelj« je nedvomno nastalo iz psl. **čьparogъ*, in je na obravnavo osnovo lahko samo naslonjeno, pri čemer se je pomen nekoliko prilagodil, fonetična struktura pa obrusila. Machek je do-

¹² Sln. *napórn* »trud« je glede na vire v Pleteršniku umetna ali vsaj sekundarna tvorba k adj. *napóren* in ne obratno.

¹³ Sln. dial. in historični zapisi pri Bezljaj, Jis XXIX, 118 sl.

¹⁴ Levstik pri Pleteršniku II, 642.

¹⁵ Lexer, *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch* II, 1111.

¹⁶ Pokorny, IEW, 995.

¹⁷ Brückner, SEJP, 552 sl.

¹⁸ Tudi etimologija **čьparogъ* > polj. *spar, wspar* »ptič za vabo« je sporna. Machek ESJČ, 569, izhaja iz **vьz-pariti* k **prati* »leteti«.

¹⁹ Machek, loc. cit.

mneval, da je *špranja* v zidu poimenovana zato, ker skozi jo prihaja v hišo mrzel zrak. Za to domnevo bi govorila tudi primerna agl. *window* < skand. **wind-auga* »okno« in češ. *průduch* »znojnica, pora«. Vendar je za slov. **s(ʃ)parā* jasno, da ni nikoli pomenila »okno«, ne kakšno drugo odprtino, ki bi služila kakšnemu namenu, temveč vedno in povsod le »nepravilno izoblikovana podolgovata odprtina, ki je nastala zaradi nepredvidene deformacije« ali celo predhodnico tega pojava, to je »razpoka«. Tako Machekove domneve sicer ni mogoče popolnoma zavreči, vendar bi se morala ob boljši semantični rešitvi in vsaj enakovrednih fonetičnih ujemanjih umakniti.

K vsem zgornjim leksemom za pojem »fissura, rima« je treba poleg ukr. *špár(k)a*, dluž. *spara*, gluž., kašub. *spara*, *špara* dodati še sln. *špránja* z enakim pomenom. V sln. gre za tvorbo s sufiksom *-ńa*, ki se je na večino leksemov s takšnim pomenom očitno pripel že pred metatezo likvid. Bajec²⁰ domneva, da je poleg silno plodnega sufiksa *+ńa* obstajal tudi *+ńa*. Vendar navaja samo primera *tonja* in *vonja*, za katera sam trdi, da utegneta biti deverbalni, medtem ko gre v obravnavanem primeru za denominialno tvorbo. Primer *sk(v) ožnja*, kaže sicer na sufiks *+ńa*, vendar je treba sinonim *lůknja* izvajati iz *luk-ńa*.²¹ Pri teh dveh in pri drugih, ki se podobno obnašajo, gre po vsej verjetnosti za prvotno varianto brez polglasnika, ki se pritika na *-a* ali *ja* debla.²²

Obravnavano slov. besedno družino je treba navezati na indoevr. bazo *+(s)j(p)her-(g)-* »trgati, cefrati«, kamor spada poleg gr. *σπαράσσω* »raztrgam«, arm. *pherth* »odtrgan kos«, stnord. *spírqr* »odtrgan kos blaga, cunjia«²³ še lit. *sprogà*, *spragà* »luknja (v plotu)«, *spragótas* »luknjičav«, *spragilinis* »zob (na žagi)«, *spùrga* »franža«, let. *sprāga* »špranja«. ²⁴ Fraenkel povezuje lit. besedno družino z rus. *pergá* »obnožina«, csl. *isprǫgnŕti* »excidere«, ²⁵ za kar bi govorila semantična paralela nem. *Sprung* »skok« in »razpoka«. Med sorodnike baltoslov., zlasti balt. besedne družine je treba prišteti še norv. dial. *sprok(k)a* »razpoka«.

Slov. **s(ʃ)parā*²⁶ je vrddhirani abstraktum k splošno znanemu slov. glagolu **poŕti*, **porjŕ*, iter. **pārati* »parati, trgati«, zlasti »die Naht trennen«, ²⁷ za kar pričajo še sln. *razpŕrek* »po šivu raztrgano mesto na obleki«, novejše »Schlitz«, sbh. *párnuti*, *párnēm* »zarezati z nožem«, mlajša postverbalna tvorba *pára* »zarez« in ne ravno prepogoste besedotvorne paralele, npr. sbh. *pála* »zajemalka, korec« k psl. **poŕti*, **poljŕ*, inter. **pālati* »pretakati«.

²⁰ Bajec, Besedotvorje slovenskega jezika I, 42.

²¹ Glej SR XXXI, 207 ss. Težave pri taki rekonstrukciji povzročata (že sam po sebi problematični) slovenski novi cirkumleks.

²² Alenka Šivic-Dular, ustno.

²³ Pokorny, IEW, 992. Determinativ z guturalnim elementom je prisoten tudi v slov. **skvoga* »luknja« (glej opombo 21).

²⁴ Kurschat, Litauisch-deutsches Wörterbuch, 1238, 2020, 2239; Fraenkel, LEW, 885 sl.

²⁵ Fraenkel, LEW, 643, tu zavrača tudi zanimivo, vendar žal nesprejemljivo Endzelinovo razlago, po kateri naj bi bila balt. beseda kompositum iz indoevr. **pro-* + **ǵh₂-* »Durchgang«.

²⁶ Ni mogoče ugotoviti, ali gre za deverbalno tvorbo s prefiksom **st-* ali za relik z *s-* mobile in brez znanih paralel z istim stanjem korenskega vokalizma. Zaradi sporadičnega prehoda **sp-* v **šp-* se zdi druga varianta bolj verjetna.

²⁷ Slov. gradivo pri Vasmer II, 441, ki primerja slov. **poŕti* z gr. *πείρω* »predrem«, got. *faran* »fahren«. Takšna etimologija postane zaradi vzporejanja glagola **poŕti* in abstrakta **s(ʃ)parā* z gr. *σπαράσσω* in drugimi primerki, malo verjetna.